

Jordbruket måste konkurrera om den unga generationen med andra sektorer och med städerna som erbjuder flexiblare livsstil och ofta högre inkomster.

Motivering

SURE-Farmprojektes syfte är att öka förståelsen för de europeiska jordbrukssystemens motståndskraft och att ta fram rekommendationer till en förbättring av denna. Ett jordbrukssystem kännetecknas av sina funktioner, de lokala förhållandena samt av aktörer och intressenter. Aktörer och intressenter av betydelse är t.ex. bönderna, den unga generationen som kan vara intresserad av att arbeta inom jordbrukssystemet, lantbrukarorganisationer, aktörer inom försörjningskedjan, icke-statliga organisationer, civilsamhället samt offentlig förvaltning. Jordbrukssystemens motståndskraft definieras som förmågan att garantera att dess sociala funktioner kan tillhandahållas mot bakgrunden av alltmer komplexa ekonomiska, sociala, miljörelaterade och institutionella förändringar (Meuwissen m. fl. 2019). Dessa funktioner omfattar tillhandahållandet av privata nyttigheter som t.ex. jordbruksprodukter, inkomst för bönder och landsbygdsområden samt kollektiva nyttigheter som t.ex. biologisk mångfald, landskap, människors hälsa och livsmedelssäkerhet.

En viktig byggsten för ett jordbrukssystemens motståndskraft i ett längre perspektiv är generationsförnyelse. Jordbrukssystem är å andra sidan bara attraktiva för den yngre generationen om de erbjuder långsiktiga framtidsutsikter. Inom EU skiljer sig regionala jordbrukssystem markant åt när det gäller organisatoriska och demografiska kännetecken, produktionssystem samt lokala naturliga, institutionella och infrastrukturrelaterade förhållanden. Generationsförnyelse är följaktligen en mångfasetterad företeelse som har koppling till många olika frågor, t.ex. huruvida och på vilket sätt jordbruken bör organisera sitt ägarskifte, hur man på bondgårdar kan garantera tillgången på tillräcklig arbetskraft, hur dessa ska kunna anpassa sig till och förbereda sig för generationsrelaterade och demografiska förändringar och hur den yngre generationen kan dra nytta av utbildnings- och anställningsmöjligheterna inom jordbrukssektorn.

Syftet med denna affärsöversikt som bygger på SURE-Farmprojektets huvudresultat, är att öka medvetenheten bland bönder och intressenter om de möjligheter och utmaningar som hör ihop med de olika aspekterna av generationsförnyelsen

Vad innebär generationsförnyelse?

Europe's agricultural sector faces a range of economic, environmental and social challenges. Med tanke på familj jordbrukens dominerande ställning inom EU, är ägarskifte inom familjen fortfarande den vanligaste formen av generationsförnyelse. Även om ägarskifte inom familjen ofta tolkas som att barn formellt övertar hela kontrollen över bondgården efter sina föräldrar, finns det andra former av generationsförnyelse inom familjen, t.ex. där barn tar över en del av jordbruksverksamheten, eller går in i jordbruket mot betalning som anställd – ofta med särskilda arbetsuppgifter och tar med sig nya färdigheter och kunskaper – samtidigt som föräldrarna kvarstår som huvudansvariga för jordbruket.

Även om diskussioner som rör generationsförnyelse inom jordbrukssektorn huvudsakligen förknippas med ägarskifte inom familjen, är denna process en betydligt mer komplex fråga. En allt större del av europeiska jordbruk är beroende av

Generationsförnyelse på lantbruk omfattar ägarskifte såväl inom som utanför familjen, anställning av förvaltare och arbetskraft samt att starta nya jordbruksenheter.

permanent och inhyrd säsongsarbetskraft, i synnerhet när det gäller frukt- och grönsaksodling samt i länder som gått med i EU efter år 2004. I många av dessa länder dominerar jordbruksföretag och jordbrukskooperativ tillsammans med stora familj jordbruk produktionen av jordbruksprodukter. På jordbruksföretag och jordbrukskooperativ är också ledningen formellt anställd, även om förvaltaren kan vara aktieägare och generationsförnyelsen sker genom att man försöker locka till sig nya förvaltare och ny arbetskraft. Generationsförnyelse i vissa jordbrukssystem påverkas också av migration. Bönder från gamla medlemsstater har investerat i nya medlemsländer och utnyttjar de relativt sett lägre markpriserna. Samtidigt har många människor från landsbygdsområden i de nya medlemsstaterna temporärt eller permanent flyttat för att arbeta inom jordbruk och med bearbetning av jordbruksprodukter i de gamla medlemsländerna.

Även om de utgör en mindre vanlig form av generationsförnyelse, kommer nya aktörer in genom att ta över befintliga jordbruk genom ägarskifte utanför familjen eller genom att starta helt nya bondgårdar. De nya aktörerna introducerar ofta nya affärsmodeller, idéer och verksamheter.

Dessa processer överlappas av åldrande förvaltare och jordbruksarbetare, men även av samhället. Europa befinner sig just nu mitt i en demografisk omvälvning som förväntas fortsätta under de kommande decennierna. Den yngre generationen är inte bara mindre storleksmässigt än babyboomgenerationen som står på tur att gå i pension under de kommande decennierna, de har också vuxit upp under den digitala eran med en aldrig förut skadad rörlighet. Den yngre generationen kan följaktligen mycket väl vara bäst lämpad att digitalisera moderna jordbrukssystem, något som kommer att bli avgörande för att jordbrukssektorn på ett hållbart sätt ska kunna ta sig an globala utmaningar och hantera en ytterligare digitaliserad ekonomi och samhälle. Jordbrukssektorn konkurrerar om den yngre generationen med övriga sektorer och med städerna – där båda ofta erbjuder flexiblare och rörligare liv, högre inkomster samt tillhandahåller betydligt attraktivare infrastrukturer än landsbygden.

Är familj jordbrukens bristande framgångar ett stort bekymmer när det gäller jordbrukssystemens motståndskraft?

Det ofta framförda argumentet att det inte finns tillräckligt med efterträdare inom EU är vilseledande. För att bättre kunna förstå och illustrera de effekter som tillgången på efterträdare har på de olika europeiska jordbrukssystemens motståndskraft, har simuleringsbaserade analyser inom SURE-Farmprojektet genomförts på utvalda fallstudieregioner i EU. De två regionerna domineras antingen av små till medelstora familj jordbruk (Flandern i norra Belgien) eller av storskaliga familjeägda jordbruksföretag och jordbrukskooperativ (Altmark i östra Tyskland). Simuleringarna har jämfört två scenarier – ett där samtliga bondgårdar hade en potentiell efterträdare och ett annat där en övervägande del av jordbruken inte hade någon given efterträdare (t.ex. på grund av att en bonde inte hade några barn, barnen inte hade möjlighet att sköta gården eller barn som inte var intresserade av jordbruk). I det första scenariot väljer efterträdaren att ta över med utgångspunkt från sin framtida inkomst. I det andra scenariot visar simuleringarna att oavsett om alla eller bara en liten del av bondgårdarna hade en efterträdare, uppvisade båda regionerna sin

Mer fokus borde läggas på ägarskiftets kvalitet istället för på antalet efterträdare.

motståndskraft genom att upprätthålla sina väsentliga funktioner som t.ex. att bruka all jordbruksmark, tillhandahålla livsmedel samt skapa inkomst av jordbruksverksamheten.

Dessutom ledde scenariot med färre efterträdare i den region som dominerades av små till medelstora jordbruk till ett flertal positiva ekonomiska och sociala resultat. Med färre jordbruk kunde de kvarvarande bondgårdarna växa i storlek och intensitet och därmed öka effektiviteten och lönsamheten. Simuleringen visade att den uppnådda faktorn inkomst från jordbruksverksamhet för att betala för mark, arbetskraft och kapital ökade till följd av att de kvarvarande jordbruken blev effektivare, framför allt genom att utnyttja stordriftsfördelarna. Även om en sådan framtid skulle kunna förmå fler unga bönder att engagera sig, skulle en lönsammare sektor kunna intensifiera de utmaningar som unga bönder för närvarande ställs inför när det gäller att få tillgång till mark och kapital.

Oron över det minskande antalet bondgårdar måste sättas i sitt sammanhang och inte enbart skyllas på frånvaron av tänkbara efterträdare till jordbruken. En annan lika pådrivande faktor när det gäller nedläggning av bondgårdar är dålig lönsamhet som gör att bönder och presumtiva jordbrukare söker anställning utanför sektorn. I regioner som domineras av små och medelstora lantbruk, dras många gårdar med effektivitetsproblem eftersom stordriftsfördelarna inte kan utnyttjas och på grund av mördande konkurrens om den största bristfaktorn – mark. Under sådana förhållanden innebär nedläggning av jordbruk på grund av efterträdarbrist eller dålig lönsamhet att kvarvarande bondgårdar får möjlighet att öka både storleks-, effektivitets- och lönsamhetsmässigt. Det är emellertid inte alla återstående jordbruk som kan dra nytta av detta i lika stor utsträckning. Det är snarare de gårdar som redan är effektivare relativt sett som kan utnyttja tillgänglig mark eller snabbt öka effektiviteten. Sådan tillväxt kan innebära väsentliga ekonomiska fördelar på regional nivå, men beslutsfattarna bör vara medvetna om eventuella kompromisser med tänkbara miljörelaterade biverkningar.

Dessutom ger simuleringarna upphov till frågor om vissa begränsningar i bondgårdarnas tillväxt när det gäller inhyrd arbetskraft och social acceptans. När ett familj jordbruk inte längre främst kan förlita sig på familjens arbetsinsatser, blir frågan om tillgången på kvalificerad inhyrd arbetskraft, lönenivåer samt kostnaden för att anställa sådan arbetskraft ett problem. Skillnaden mellan inhyrd arbetskraft och familjens arbetsinsatser samt inverkningarna på jordbrukets motståndskraft blir särskilt viktig i kristider. Inhyrd arbetskraft måste få betalt medan familj jordbruk ofta har möjligheten att "dra åt svångremmen" och/eller betala levnadsomkostnaderna med eget kapital under en viss tid. Simuleringarna tar inte hänsyn till den sociala acceptansens roll, i synnerhet när det gäller jordbrukens tillväxt. I det tätbefolkade Flandern, godtas obegränsad tillväxt för bondgårdar ifråga om storlek och antal eventuellt inte socialt och kan ge upphov till motstånd både från offentligt och politiskt håll.

Analyserna visar att snarare än att enbart fokusera på antalet efterträdare bör man oroa sig över kvalitativa egenskaper som t.ex. vem efterträdaren är samt vilka roller och utsikter denne har. Man bör fundera över hur kvalificerade efterträdare ska

Bättre och varierad livslång utbildning som är tillgänglig för olika intressegrupper spelar en stor roll för en framgångsrik generationsförnyelse.

stötts, i synnerhet med tanke på de höga kapitalkrav som medföljer övertagandet av stora jordbruk. Framgångsrik generationsförnyelse kräver också att man förutom att se till jordbruksägare eller förvaltare också stöttar själva bondgårdarna med inhyrd arbetskraft.

Har jordbruksrelaterad utbildning någon framtid?

Attraktiva och framtidsorienterade jordbruksrelaterade utbildningsmöjligheter är avgörande för framgångsrik generationsförnyelse. Jordbruksrelaterad teknik och arbetsledning blir alltmer komplex i takt med att verksamheten snabbt ökar i storlek. Med en sådan utveckling uppkommer behovet hos bönderna att hela tiden utveckla och förbättra sina ekonomiska kunskaper. Jordbruk kräver betydande kompetens för att minimera problem som rör djurens välfärd och miljön. Ökande oro hos allmänheten beträffande djurens välfärd och miljön kräver nya kunskaper om hur man bedriver jordbruk, t.ex. förmågan att kommunicera samt att förutse eventuella problem och lösningar.

Fokusgrupperna i Flandern och Altmark uppger att experterna har konstaterat ett behov av att öka kunskaperna och färdigheterna hos de anställda inom denna sektor. Böndernas, förvaltarnas och den inhyrda arbetskraftens färdigheter och expertis måste avspegla utvecklingen inom sektorn. De olika formerna av ändamålsenlig utbildning skiljer sig emellertid åt mellan två grupper – familjebönder och inhyrd arbetskraft.

Ovanstående tekniska, ekonomiska och sociala trender kräver en grundlig yrkesutbildning. En sådan utbildning måste ge inte bara tillfredsställande kvalifikationer som bygger på den senaste tekniken, utan också en stabil grund på vilken bönderna kan fortsätta att lära sig. Experter från de två regioner som studerats har särskilt definierat två huvudområden inom vilka familjebönderna måste förbättra sin ledningsförmåga för att komplettera de tekniska kunskaper som de vanligtvis har förvärvat genom sin bakgrund som familjejordbrukare dvs. ekonomiska kunskaper och en förståelse för marknadens mekanismer. Genom att förbättra sina ekonomiska kunskaper, kan bönder fatta bättre beslut utifrån faktorer som kostnad per produktionsenhet, avkastning på investeringar, räntans inverkan på lån, samt riskhantering. Bättre förståelse för marknadens mekanismer och i synnerhet för marknadsföring, försörjningskedjor och förhandlingskraft, ger bönderna den information som behövs för att kunna genomföra de bästa strategierna för verksamheten.

I samtliga europeiska jordbruksområden har moderna jordbruk en tendens att kräva arbetskraft med jordbruksutbildning. Som en följd av detta, kan det visa sig svårt för bönderna att hitta tillräckligt många jordbruksarbetare med de rätta kvalifikationerna. För att råda bot på detta problem, krävs tillfredsställande utbildningsprogram. Sådana program skulle specifikt kunna vända sig till regionalt arbetslösa personer med intresse av och med förmågan att kunna arbeta med jordbruk. Bondgårdar som är eller som räknar med att bli beroende av kvalificerad arbetskraft, bör aktivt och i god tid engagera sig i personalutveckling. De bör också fundera över att öka dragningskraften i att arbeta inom jordbrukssektorn. Personer som är intresserade av att arbeta på bondgårdar bör å andra sidan vara medvetna om behovet av att lägga ned tid på

Lantbrukens ägarskifte främjas i hög grad av tidsmässigt lämplig och öppen kommunikation och planering inte bara ifråga om jordbruksproduktion utan om rättsliga och formella aspekter av lantbruksöverlåtelser.

utbildning vid fackskola eller universitet och/eller genom praktikarbete.

På grund av de svårigheter som större jordbruk ställs inför när de ska anställa arbetare lokalt, har utländsk arbetskraft blivit en betydande källa för jordbruken i många av EU:s regioner. Denna migration drivs markant på av de stora löneskillnader som fortfarande förekommer inom EU och dess grannländer. Förutsatt att det finns personlig rörlighet och intresse av jordbruk, kan det mycket väl löna sig för unga människor från dessa länder att välja jordbruksutbildning antingen via praktikplatser alternativt vid jordbruksskolor eller t.o.m. vid universitet. Det bästa vore om sådant kunde kombineras med utbildning i främmande språk, t.ex. språket på den plats där de vill arbeta. Å andra sidan letar större bondgårdar kanske inte bara efter unga studerande som är intresserade av jordbruksutbildning lokalt, utan även i utlandet. Med tanke på rörlighetens betydelse och behovet av fortlöpande utbildning, bör jordbruksorganisationer och offentliga institutioner dessutom se till att standarder och tekniker överensstämmer mellan regioner och länder.

Vad är viktigt för jordbrukens överlåtelseprocess?

Jordbruksöverlåtelse är en komplex och flerdimensionell process som inte kan slutföras över natten. Överlåtare och tänkbara efterträdare bör följaktligen i god tid planera ägarskiftesprocessen. Kommunikation är nyckeln till ett smidigt ägarskifte där samtliga parter behov och intressen respekteras. Om en eventuell efterträdare antyder sitt intresse av att ta över bondgården, kan denne successivt erkännas som övertagare av alla övriga intressenter. Detta kan sammanfalla med att strategiska beslut om jordbruket fattas som en följd av kooperativa förvaltningsformer genom vilka bondgårdens lång- och kortsiktiga ändamål uppfylls. En väsentlig roll när det gäller lantbrukens ägarskifte har den äldre generationen i egenskap av mentorer. För att ägarskiftet ska fungera krävs ofta att efterträdaren får stöd både när det gäller tekniska frågor samt ekonomiska och juridiska aspekter av att bedriva jordbruket. Att successivt trappa ned samtidigt som man lär upp den kommande generationen kan minska de personliga utmaningar som förknippas med att släppa taget om lantbruket. Ekonomiska motiv kan emellertid också förklara den nuvarande förvaltarens motvilja mot att i rättslig bemärkelse lämna över bondgården. Båda dessa utmaningar bör hanteras på ett konstruktivt sätt för att bereda plats för den tilltänkte lantbrukaren.

Ägarskiftesprocessen kan i betydande utsträckning underlättas genom professionell rådgivning med koppling till såväl juridiska som ekonomiska aspekter som till personrelaterade problem. Yrkespersoner kan övervaka en öppen och tydlig dialog mellan före- och efterträdare som inte bara fokuserar på produktionen utan också på de juridiska och organisatoriska aspekterna av lantbruket. Rättsliga bestämmelser som har med bolagsrätt, arv, skattepolitik samt besittningsrätt att göra kan påverka smidigheten i ägarskiftesprocessen och kan få långtgående ekonomiska konsekvenser. Dessutom bör beslutsfattare som har intresse av att stötta generationsförnyelsen inom jordbrukssektorn således granska huruvida arvsrelaterade och övriga ekonomiska bestämmelser behöver uppdateras för att avspegla jordbruksöverlåtelsernas komplexitet.

I synnerhet för nya lantbrukare är en minskning av de ekonomiska riskerna genom inkomster från andra branscher än jordbruk eller delad verksamhet samt tillträde till nischmarknader lovande modeller som borde undersökas.

Vad finns det för alternativa affärsmodeller?

Även om SURE-Farmprojektet inte direkt har studerat alternativa affärsmodeller, har H2020-projektet NEWBIE (nybörjare) granskat unga europeiska lantbrukares affärsmodeller, i synnerhet nya aktörer. Tillgång till kapital och höga startkostnader är fortfarande stora problem för unga bönder och i synnerhet för de som inte har ärvt vare sig bondgård eller mark. För att minska de ekonomiska risker som förknippas med att starta en bondgård, har flera alternativa modeller utvecklats bland unga lantbrukare. Trots att det inte är något nytt, är det första alternativet deltidjordbruk eller att en del av inkomsten kommer från andra branscher utanför jordbruket. Detta skapar säkerhet under besvärliga tider som t.ex. i samband med dåliga skördar eller prisfall. En annan modell är samriskföretag, där ägande och risk delas mellan flera bönder. På grund av de stora ekonomiska inträdeshindren samt de nya bondgårdarnas mindre storlek i relativ bemärkelse, är en gemensam strategi för nytillkomna att gå in på nischmarknader som t.ex. ekologisk odling i kombination med egen marknadsföring samt samhällsstödda jordbruk. Genom att gå in på sådana marknader, kan bönderna få möjlighet att ta ut högre priser än konventionella lantbruk som måste drivas mer storskaligt för att generera vinst.

Hur kan man locka unga personer att arbeta på bondgård?

Att locka unga personer att arbeta på bondgård kräver insatser både från bönder och regeringar. Intervjuer med bönder och expertfokusgrupper har visat att bönder som lyckas med att skaffa sig och bibehålla skickliga begåvade personer använder sig av flera olika strategier. Att utnyttja personliga nätverk är en metod som ofta nämns. Detta kan innebära att låta annonser cirkulera i regionala organisationer samt att höra av sig till kontakter från universitet eller annan högre utbildning och givetvis till mer formella lantbrukarnätverk som t.ex. fackföreningar eller andra sammanslutningar. Bondgårdar som tar sig tid att investera i ung arbetskraft genom praktikplatser uppvisar hög avkastning på sina investeringar, både genom tidigare studerande med intresse av att permanent återvända till bondgården efter att de har avslutat sin utbildning och genom att utnyttja praktikantens eget nätverk för att annonsera om arbetstillfällen. Andra bönder framhåller betydelsen av att skapa och upprätthålla en bra image och arbetsatmosfär så att lokala ungdomar får positiva associationer till deras bondgård. Detta åstadkoms genom att anordna årliga sammankomster som visar upp bondgården, informationsaktiviteter i lokala skolor samt stöd till närliggande byar genom att vid behov låna ut maskiner.

En annan möjlighet att skaffa sig utbildad arbetskraft är att vända sig till tänkbara efterträdare som oroar sig över den egna bondgårdens utvecklingsmöjligheter eller över de krav som sammanhänger med att driva en bondgård. Kandidater som är rörliga, lämpade för och beredda att arbeta på en bondgård och som har realistiska förväntningar på lönen kommer sannolikt att ha många tillfällen att arbeta på andra bondgårdar. Det finns givetvis stora utmaningar för den här sortens rörlighet till följd av psykologiska hinder mot att släppa taget om lantbruket eller att gå ner i storlek liksom på grund av andra juridiska konsekvenser, i synnerhet sådana som har med taxering och arv att göra. Båda dessa hinder kan och bör diskuteras under yrkesmässig ledning och rådgivning.

Att förmå unga människor att arbeta inom jordbruk kräver inte bara mer information och flexibilitet på lantbruken, utan också statliga investeringar i landsbygdsområden där det saknas social service och bra infrastruktur.

Om lantbrukare oroar sig för att inte kunna locka till sig erforderlig arbetskraft, betala konkurrenskraftiga löner eller hantera anställda, bör de förbereda sig, antingen genom rationalisering via digitalisering av sin produktion eller genom att anpassa produktionskapaciteten. Sådan anpassning kan förekomma på enstaka gårdar eller genom att flera bondgårdar samarbetar.

I flera olika europeiska fallstudier har kvalitativ forskning i SURE-Farms regi visat att ett betydelsefullt incitament för att arbeta inom jordbruk är tillfredsställelsen med ett liv i det fria och kopplingen till naturen. Att arbeta inom jordbrukssektorn kopplas ofta ihop med att bo på landsbygden. I vissa regioner i Europa där landsbygden avfolkas och den sociala servicen saknas, minskar attraktionskraften hos jordbruksarbete. Genom att öka attraktionskraften hos dessa landsbygdsområden skulle man kunna locka folk till att återvända till dessa områden.

Förutom det som rör den enskilda bondgården, finns ett behov av att förbättra ryktet när det gäller jordbruk och jordbruksarbete. Det är inte bara en fråga om inkomstmöjligheter och praktiska arbetsförhållanden eller den yngre generationens särskilda förväntningar. Skandaler som rör djurhållning och miljö har gett jordbruket dåligt rykte. Regler som påverkar jordbruket blir bara fler och fler och därmed ökar också stressen för många lantbrukare. Många av dessa har frågat sig om de verkligen borde uppmuntra sina barn att ägna sig åt jordbruk med tanke på den psykologiska, myndighetsrelaterade och ekonomiska pressen. För att klara av denna press krävs att allmänhetens oro tas upp till diskussion och att man hittar vägar för att övertyga folk i allmänhet om att det moderna och framtida jordbruket är och kommer att ligga i linje med samhällets förväntningar.

Sammanfattning:

- Jordbruket måste konkurrera om den unga generationen med andra sektorer och med städerna som erbjuder flexibla livsstil och ofta högre inkomster.
- Generationsförnyelse på lantbruk omfattar ägarskifte såväl inom som utanför familjen, anställning av förvaltare och arbetskraft samt att starta nya jordbruksenheter.
- Mer fokus borde läggas på ägarskiftets kvalitet istället för på antalet efterträdare.
- Bättre och varierad livslång utbildning som är tillgänglig för olika intressegrupper spelar en stor roll för en framgångsrik generationsförnyelse.
- Lantbrukens ägarskifte främjas i hög grad av tidsmässigt lämplig och öppen kommunikation och planering inte bara ifråga om jordbruksproduktion utan om rättsliga och formella aspekter av lantbruksöverlåtelser.
- I synnerhet för nya lantbrukare är en minskning av de ekonomiska riskerna genom inkomster från andra branscher än jordbruk eller delad verksamhet samt tillträde till nischmarknader lovande modeller som borde undersökas.
- Att förmå unga människor att arbeta inom jordbruk kräver inte bara mer information och flexibilitet på lantbruken, utan också statliga investeringar i landsbygdsområden där det saknas social service och bra infrastruktur.

Vidare läsning / referenser:

- Bijttebier, J., Coopmans, I., Appel, A., Unay Gailhard, I., and Wauters, E., (2018). Report on current farm demographics and trends. SURE-Farm Deliverable 3.1. <https://surefarmproject.eu/wordpress/wp-content/uploads/2019/05/D3.1-Report-on-current-farm-demographics-and-trends-RP1.pdf>
- Coopmans, I., Dessein, J., Bijttebier, J., Antonioli, F., Appel, F., Berry, R., Bertolozzi, D., Bohateret, V., Bruma, I., Courtney, P., Casonato, C., Dinulescu, C., Dinu-Vasiliu, C., Dobay, K., Dollean, E., Fiorini, E., Florian, V., Gavrilescu, C., Gradziuk, P., Heinrich, F., ... Wauters, E. (2018). Report on a qualitative analysis in 11 case-studies for understanding the process of farm demographic change across EU-farming systems and its influencing factors. SURE-Far Deliverable 3.2. <https://surefarmproject.eu/wordpress/wp-content/uploads/2019/07/D3.2-Report-on-a-a-qualitative-analysis-in-11-case-studies-for-understanding-the-process-of-farm-demographic-change-across-EU-farming-systems-and-its-influencing-factors.pdf>
- Helms, C., Poelling, B., Curran, T., Lorleberg, W. (2018). Desktop research: national literature reviews and analyses of educational resources. NEWBIE Deliverable 2.1. <http://www.newbie-academy.eu/wp-content/uploads/2018/11/D2.1.national-literature-reviews.pdf>
- Meuwissen, M., Feindt, P., Spiegel, A., Termeer, K., Mathijs, E., De Mey, Y., Finger, R., Balmann, A., Wauters, E., Urquhart, J., Vigani, M., Zawalińska, K., Herrera, H., Nicholas-Davies, P., Hansson, H., Paas, W., Slijper, T., Coopmans, I., Vroege, W., Ciechomska, A., ... Reidsma, P. (2019): A framework to assess the resilience of farming systems. *Agricultural Systems*, 176: 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.agsy.2019.102656>.
- Pitson, C., Appel, A., Heinrich, F., and Bijttebier, J. (2020). Report on future farm demographics and structural change in selected regions of the EU. SURE- Farm Deliverable 3.5. https://surefarmproject.eu/wordpress/wp-content/uploads/2020/03/D3.5._Report-on-future-farm-demographics-and-structural-change.

